DOI:10.30546/gdu.3.2024

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT: 94.

CƏNUBİ QAFQAZ ALMAN KOLONİYALARININ TARİXİ AZƏRBAYCAN VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Ağasiyev İkram Kərim oğlu
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ikram_agasiyev@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə Cənubi Qafqazda 123 il ərzində mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixi barədə yazılan əsərlər təhlil edilmişdir.Cənubi Qafqazda ilk koloniyalar 1817-1818-ci illərdə yaradılmışdı və o vaxt onlardan iki koloniya Azərbaycanda, altı koloniya isə Gürcüstanda salınmışdı. XX əsrin 30-cu illərində koloniyaların sayı artıq 27-yə çatmışdı ki, onların 8-i Azərbaycanda, 19-u isə Gürcüstanda yerləşirdi.*

Müəllif son 150 il ərzində Cənubi Qafqazın alman koloniyaları haqqında dünya tarixçiləri tərəfindən yazılan əsərləri təhlil edərək alman koloniyalarının tarixinin prioritet istiqamətlərini göstərmiş və bu problemlərin araşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Açar sözlər: almanlar, kolonistlər, tarixşünaslıq, Cənubi Qafqaz, Yelenendorf.

Ключевые слова: немцы, колонисты, историография, Южный Кавказ, Елeнендорф.

Key words: Germans, colonists, historiography, South Caucasus, Helenendorf.

Giriş

XIII əsrdən başlayan almanların kütləvi miqrasiyası tarixdə baş verən ən möhtəşəm, dünyanın siyasi xəritəsinə, onun etnik, konfessional tərkibinə önəmli təsir etmiş ən güclü əhali miqrasiyalarından biri olmuşdur. XX əsrin ortalarına qədər davam etmiş bu proses geniş coğrafi areala malik olmuş, Şimali və Cənubi Amerikanı, Afrikanı, Avstraliyanı, Ön Asiyanı, Mərkəzi Avropadan tutmuş Uzaq Şərqə qədər böyük bir məkanını əhatə etmişdir. Göründüyü kimi, almanların məskunlaşması ayrı-ayrı istiqamətlərdə getmiş, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif regionlarda bu prosesin xarakteri, məqsədləri, məzmunu, sosial və siyasi bazası eyni olmamışdır. Əhalinin bu qlobal yerdəyişməsi prosesində milyonlarla alman əhalisi iştirak etmişdir.

Almanların məskunlaşmasının əsas və ilk istiqaməti Şərqi Avropa olmuşdur və bu istiqamətdə məskunlaşma prosesi keçmiş Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə xüsusi intensivliyi ilə səciyyələnmişdir. Rusiya imperiyasına daxil olan ərazilərdə almanlar Baltikyanı ərazilərdə, Şimal-Qərb rayonu (Peterburq), Mərkəzi rayon (Moskva), Cənub-Qərbi Ukrayna, Şimali Qara dəniz sahilləri, Şimali və Cənubi Qafqaz, Volqaboyu, Ural, Mərkəzi Asiya, Qərbi Sibir, Şərqi Sibir, Altay, Uzaq Şərq (Saxalinə qədər) kimi regionlarda kompakt halda məskunlaşmışlar.

Alman kolonistlərinin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşmasının başlanğıcı XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və 123 il – yəni 1941-ci ilə qədər Qafqazda mövcud olmuş alman koloniyaları regionun sosial-iqtisadi, mədəni həyatında mühüm rol oynamış, alman əhalisi yerli Qafqaz əhalisi ilə qaynayıb-qarışaraq regionun etnik xəritəsinin ayrılmaz elementinə çevrilmişdir. 1941-ci ilin avqustunda Qafqaz almanlarının deportasiyası, onların adı ilə bağlı toponimikanın ləğv edilməsi tarixi yaddaşın aberrasiyasına gətirdi: postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda almanların məskunlaşması, alman koloniyalarının fəaliyyəti faktı süni şəkildə unutduruldu, “alman koloniyaları” mövzusuna “məxfilik” qayəsi vuruldu, onun tədqiq olunmasına müəyyən məhdudiyyətlər qoyuldu.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan, o cümlədən digər postsovet respublikalarında sovet dövrü qadağan olunmuş bir çox mövzuların, o cümlədən alman koloniyalarının tarixinin tədqiqinə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və adı çəkilən tarixşünaslıq probleminin araşdırılması üçün münbit şərait yarandı. Bu günədək Qafqazda, eləcədə Azərbaycanda alman məskunlaşmasının tarixi həm elmi, həm ictimai, həm də siyasi dairələrdə böyük maraq doğurur və bu nöqteyi- nəzərdən regionda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanının bir çox regionlarından fərqli olaraq Şimali və Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinin hələ də lazımi səviyyədə tədqiq olunmayan problemləri var və keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində almanların məskunlaşması problemi ilə məşğul olan müasir tədqiqatçılar bu məsələyə dəfələrlə diqqət yönəltmişlər [112, s.355].

Mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında deyə bilərik ki, çar Rusiyası, sovet, postsovet və xarici ölkələrin tarixşünaslığında Cənubi Qafqazda da mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixini sistemli və kompleks şəkildə əks etdirən universal bir elmi əsər yazılmamışdır.

Çar Rusiyası dövrünün tarixşünaslığı

Hələ XIX əsrin ikinci yarısı- XX əsrin əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında alman kolonizasiyasına həsr olunmuş əsərlər işıq üzü görmüş, bu əsərlər birbaşa Azərbaycandakı koloniyalarıa həsr olunmasa da , almanların məskunlaşması ilə bağlı bir sıra ümumi problemlər bu əsərlərdə əks olunmuşdur. Çar Rusiyası dövründə yazılan bu əsərlərdə mövcud ideoloji cərəyanların təsiri ilə müxtəif yanaşmalar sərgilənmiş və bu səbəbdən bir – birinə zidd konsepsiyalar meydana gəlmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasında nəşr olunan bir sıra əsərlərdə Rusiya imperiyasında almanların məskunlaşması prosesi təhlil edilmiş, alman kolonistlərinin ölkənin inkişafında oynadığı rolu müsbət qiymətləndirən konsepsiya formalaşmışdı. Bu konsepsiyanın ən parlaq nümunəsi kimi A.Klausun, Q.Q.Pisarevskinin, K.E.Lindemanın əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Rusiya imperiyası əhalisinin etnik tərkibi haqqında yazılan ilk əsərlərdən biri rus tədqiqatçısı A.Klausa məxsusdur. 1870-ci illərin əvvəllərində A.Klaus alman kolonistlərinin tarixinə aid bir-neçə əsər yazdı [98; 99]. Tədqiqatçı alman kolonistlərinin XVIII əsrin ortalarından başlayan iqtisadi, siyasi, mədəni fəaliy-yətini təhlil edərək gələcək üçün çox dəyərli təkliflər irəli sürdü. O, Cənubi Ukrayna ərazisində yaranan koloniyalarda fermer təsərrüfatının inkişafını müsbət qiymətləndirir və bu təcrübənin bütün Rusiya imperiyasında tətbiqinin zəruriliyini vurğulayırdü. A.Klausun əsərləri birbaşa Azərbaycan almanlarının tarixinə aid olmasa da, müəllifin Rusiya almanlarının sosial - iqtisadi, mənəvi həyatı haqqında nəticələri almanların məskunlaşma prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarını və onun regional xüsusiyyətlərini ayırd etməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.Q.Q.Pisarevski dərc edilməmiş arxiv materialları əsasında Prussiyadan, Bavariyadan, Hessendən və başqa alman torpaqlarından mühacirlərin Rusiyaya köçməsi prosesini araşdırmışdır [109].Onun əsərlərində mennonit dini sektasının yaranma tarixi, onların dini təliminin xüsusiyyətləri, almanların mentaliteti haqqında əvəzolunmaz məlumatlar vardır.Q.Q.Pisarevskinin mennonitlər haqqında tədqiqatları Azərbaycan almanlarının tarixinin öyrənilməsində yardımçı material rolu oynaya bilər, belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqazda məskunlaşan kolonistlərin əhəmiyyətli hissəsini mennonitlər təşkil edirdi və bu sektanın adeptləri artıq Cənubi Qafqazda da yayılmağa başlamışdılar.

Aqronom və zooloq K.E.Lindeman XX əsrin əvvəllərində alman kolonistlərinin kənd təsərrüfatı sahəsində qazandıqları nailiyyətlər haqqında geniş həcmli material toplamış və bu materiallar əsasında bir neçə əsər yazmışdır.Bu sıradan onun yazdığı “02 fevral və 15 dekabr 1915-ci il qanunları (Rusiyada alman torpaq mülkiyyətçiliyinin məhdudlaşdırılması haqqında) və

DOI:10.30546/gdu.3.2024

onların Cənubi Rusiyanın iqtisadi vəziyyətinə təsiri" adlı əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir [100].Əsərdə adı çəkilən qanunların Rusiya, o cümlədən Qafqaz almanlarının təsərrüfatlarına vurduğu ziyanın miqyası göstərilir və Birinci Dünya müharibəsi illərində alman təsərrüfatlarında hökm sürən tənəzzülün səbəbləri araşdırılır.

XIX əsrin 70 – ci illərindən çar hökumətinin apardığı sərhədyanı ərazilərdə alman məskunlaşmasının məhdudlaşdırılması siyasəti ictimai şüurda almanlar haqqında əsrlərlə formalaşan müsbət stereotipin silinməsinə yönəlmişdi və bu siyasət XIX əsrin sonunda alman kolonistlərinin Rusiya dövləti üçün "zərərli ünsür" olduğunu iddia edən mürtəce, şovinist bir konsepsiyanın formalaşmasına şərait yaratdı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yazılan əsərlərin müəllifləri Almaniya və Rusiya arasındakı münaqişələrə bir-biri ilə barışmaz olan iki irqin – germanizmin və slavyançılığın əsrlərdən bəri davam edən qarşıdurması xarakteri verməyə çalışırdılar. Bu baxımdan A.A.Velitsının hələ 1893-cü ildə yazdığı "Almanlar Rusiyada. Rusiyanın cənub və şərqindəki alman koloniyalarının tarixi inkişafı və müasir durumu haqqında oçerklər" adlı əsəri daha səciyyəvidir [78].Əsasən, Rusiyanın Cənub və Şərq quberniyalarında yaranan alman koloniyalarının tarixinə həsr olunan bu əsərin hazırlanması zamanı müəllif adı çəkilən regionlarda 200-dən artıq əcnəbi koloniyada müşahidələr aparmış, nəticədə alman kolonistlərinin məskunlaşma tarixinə dair, onların iqtisadi, mədəni, dini həyatı, məişəti, adət-ənənələri, mentaliteti haqqında qiymətli materiallar toplamışdır. A.A.Velitsın alman kolonistlərinin Rusiya tarixində oynadığı rola qərəzli münasibət bəsləyərək almanları "zərərli ünsür" adlandırmışdır. Müəllifin fikrincə, alman əhalisinin Rusiyada məskunlaşmaqda əsas niyyəti burada pangermanizm ideyalarını təbliğ etmək, Almaniyanın gələcək işğalları üçün platsdarm yaratmaq olmuşdur.

Şovinist konsepsiyanın nümayəndələri Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və illərində daha da fəallaşdılar və Rusiya ilə Almaniya arasında hərbi əməliyyatların aparıldığı bir şəraitdə alman kolonistlərinin tarixini qərəzli şəkildə ləkələyən əsərlər çapdan çıxdı .A. Rennikovun [113] və R.Veretyevin [80] müəllifi olduğu bu əsərlərdə, hələ XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiyanı bürüyən alman məskunlaşması Rusiyanı silahsız işğal etmək, onu Almaniyanın tərkib hissəsinə çevirmək planlarından doğan zərurət kimi qiymətləndirilirdi.Yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərin heç biri xüsusi olaraq Azərbaycan almanlarının tarixinə həsr olunmamışdır. Lakin, bununla yanaşı, Ümumrusiya xarakterli proseslərin əks olunduğu bütün bu əsərlərin Azərbaycanda alman məskunlaşmasının regional xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsində, Azərbaycan almanlarının fəaliyyətinə siyasi qiymət vərilməsində müqayisəli mənbə rolu oynaya bilərlər.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiya tarixşünaslığında Azərbaycan almanları tarixinin ayrı-ayrı süjetlərinə yalnız məqalələr səviyyəsində diqqət yetirilmişdir.Belə ki, regionlar və hətta koloniyalar çərçivəsində aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi müxtəlif materiallar toplularında S.Smirnovun [114], E.K.Veydenbaumun [79], N.K.Nikiforovun [106] , P.Basixinin [77], P.V.Dzyubenkonun [88;89], M. Zaalovun [92] məqalələri çap edilmişdir. Əksər hallarda, tarixi süjetlərin canlı şahidləri tərəfindən yazılan və daha çox diyarşünaslıq xarakteri daşıyan bu kiçik həcmli məqalələr faktiki material bolluğu, problemə "daxildən yanaşma" ilə seçilir və tədqiqat nöqteyi-nəzərindən müəyyən maraq doğurur. Adı çəkilən müəlliflər rəsmi şəxslər olduğundan onların əsərlərində almanların Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşmasının Rusiya imperiyası və Qafqaz tarixində yeri, rolu və əhəmiyyəti haqqında söylənilən fikirlər, əksər hallarda, rəsmi dövlət orqanlarının nəzər-nöqtəsini əks etdirmişlər.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Alman koloniyalarının tarixi Sovet tarixşünaslığında

Çar Rusiyasının şovinist ruhlu tarixçiləri tərəfindən irəli sürülən “antialman” konsepsiyanın ənənələri 1920-1940-cı illərdə sovet tarixşünaslığında davam etdirildi: XX əsrin 20-30-cu illərində SSRİ-də stalinizm repressiyalarının başlandığı və “daxili düşmən” axtarışı şəraitində yeni siyasi şablon yarandı və bu şablona görə SSRİ-də yaşayan hər hansı bir alman, xüsusən də alman mənşəli hərbçi dövlətin potensial düşməni,Almaniyanın casusu hesab olunurdu. Almanlara, o cümlədən xaricdən gələn əhaliyə bu cür münasibətin formalaşmasında sovet tarixşünaslığının “psevdomarksist cərəyanı”nın banisi M.N.Pakrovskinin əsərlərinin böyük təsiri olmuşdur. Rusiya tarixini təhlil etdikdən sonra M.N.Pakrovski belə bir qlobal nəticəyə gəlir ki, “Rusiya əcnəbilər tərəfindən kölə vəziyyətinə salınmışdır” və bu prosesdə o, xüsusən XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiyada kök salmış alman mənşəli hərbçilərin, alimlərin, məmurların “tarixi rolunu” vurğulayır [111, s.86,87]. XX əsrin 20-30-cu illərində formalaşan bu tarixşünaslıq şablonu sonralar İ.Nikitinskinin [15] və P.Sofinovun [16] əsərlərində davam etdirilmişdir . Adı çəkilən müəlliflər əsərlərində Rusiya, o cümlədən Azərbaycan alman kolonistlərinin simasında yalnız pangermanizmə xidmət edən “casus” görürdülər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə, xüsusən də 1950-ci illərdən sovet almanlarına qarşı rəsmi orqanların münasibətlərində müəyyən yumşalma müşahidə olunsa da, “alman problematikası” hələ də arzuolunmaz sayılırdı. Hakimiyyət orqanları hər vasitə ilə Rusiyada 250 ildən, Azərbaycanda 120 ildən artıq bir dövrdə yaşamış alman əhalisinin tarixini unutdurmağa çalışırdılar. Məhz bunun nəticəsidir ki, müharibədən sonrakı illərdə də sovet tarixşünaslığında Qafqaz almanlarının tarixinin bütün məsələlərini kompleks şəkildə əks etdirən heç bir fundamental əsər yazılmamışdır. Baxdığımız dövrdə nəşr edilən P.V.Ququşvilinin [84;85], S.A.Sumbatzadənin [115], A.M.Umayevin [116], T.T. Vəliyevin [40], Q.V.Pipiyanın [107;108], və sair sovet tədqiqatçılarının əsərlərində [96;101;102;] Azərbaycan almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına dair müxtəlif fraqmentar məlumatlar verilir.

1970-ci illərdə Sovet tarixşünaslığında Qafqazın ayrı-ayrı regionlarında yaşamış alman əhalisinin tarixinə həsr olunmuş ilk tədqiqat əsərləri işıq üzü gördü. Məlumdur ki, sovet dövründə almanlara “frist”, “faşist”, “casus” və sair kimi damğalar vurulmuşdu və sovet almanlarının tarixinin tədqiq olunması birbaşa siyasi məqsədli sifarişlərə xidmət edirdi. 1974-cü ildə işıq üzü görmüş Q.X. Mandjqaladzenin “Zaqafqaziyada alman kolonistləri (1817-1920-ci illər)” adlı əsəri məhz bu qəbildəndir [103]. Baxmayaraq ki, monoqrafiyada Gürcüstan və Azərbaycanda yaranan koloniyaların sosial-iqtisadi, mədəni həyatına dair maraqlı faktlara rast gəlinir, siyasi sifariş xarakteri daşıyan bu əsərdə almanların bütün həyat fəaliyyətinin pangermanizmin planlarına xidmət etdiyi vurğulanır, almanlara “casus”,”diversant” damğası vurulur. Öz əsərində çarizmin Qafqaz almanlarına qarşı diskriminasiya siyasətinin səbəblərini araşdıran Q.X.Mandjqaladze baxdığımız problemə toxunaraq sübut etməyə çalışmışdır ki, çarizmin Cənubi Qafqaz almanlarına qarşı apardığı ayrı-seçkilik siyasəti almanların Rusiyanın maraqlarına zidd fəaliyyət aparması ilə bağlı idi. Q.X.Mandjqaladze Böyük Vətən müharibəsinin ən ağır çağlarında - 1942-ci ildə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları İ.Nikitinski və P.Sofinov tərəfindən sırf təbliğat məqsədilə yazılmış əsərlərə [104;105] istinadən qeyd etmişdir ki, guya Cənubi Qafqaz almanları hələ Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində Almaniya kəşfiyyatının tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər, «rus ordusunda xidmətdən yayınır, bilərəkdən kənd təsərrüfatında, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində sabotaj yaradır, cəbhə üçün lazım olan əmlakı hökumət dairələrindən gizlədir və sair düşmənçilik aktlarında iştirak edirdilər» [37, s.19,27]. “Soyuq müharibə”nin qızğın dövründə yazılmış bu əsərdə alman kolonistlərinin tarixi təhrif olunmuş şəkildə əks etdirilir və bugünkü reallıq üçün qəbul edilməzdir.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Alman koloniyalarının tarixi post-sovet tarixşünaslığında

SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet respublikalarında almanların məskunlaşması probleminə tədqiqatçıların marağının artdı. Bu baxımdan Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin tədqiq edilməsində yerli tədqiqatçılar nisbətən daha çox fəallıq göstərmişlər. Onların arasında Ç.Abdullayevin, B.Quliyevanın, Q.Cavadovun, E.Kərimovun, N.İbrahimovun, K.Əliyevin, M.Cəfərlinin, H.Verdiyevanın, T.Axundovanın, S.Zeynalovanın, T.Hümbətovanın əsərlərini qeyd etmək olar. 1990 - cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş 2 əsas və 6 sonradan yaranan alman koloniyalarının tarixinə həsr olunmuş bir neçə əsər işıq üzü gördü.1991 ci ildə nəşr edilən Ç. Abdullayevin və B. Quliyevanın « Almanlar Azərbaycanda"adlı kitabı referativ xarakter daşısa da, ilk dəfə olaraq Azərbaycan almanlarının tarixi problematikası tədqiqatçıların diqqətinə çatdırıldı [41].

1990-1995-cı illərdə Q. Çavadov [27; 28; 90] , E. Kərimov [97] kimi etnoqrafların Azərbaycan almanları haqqında məqalələri çap edilmişdir ki, bu məqalələrdə qısa şəkildə almanların adət və ənənələri, mentaliteti ilə bağlı məsələlər, həmçinin təsərrüfat həyatının bəzi məqamları öz əksini tapmışdır.

Özü şərabçılıq üzrə mütəxəssis olan N. İbrahimovun "Azərbaycan tarixinin alman səhifələri" adlı kitabı Azərbaycanın alman əhalisinin təsərrüfat – məişət məsələlərinə, koloniyalarda üzümçülüyün və şərabçılığın inkişafı tarixinə həsr olunmuşdur [95].Təsviri xarakter daşıyan, heç bir ilkin mənbələrə əsaslanmayan, bədii – publisitik stildə yazılan, Azərbaycan almanlarının tarixini səthi şəkildə əks etdirən bu əsərdə Şimali Qafqaz və Gürcüstanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

Tarix elmləri doktoru K.Əliyev Azərbaycanın Yelenendorf və Annenfeld koloniyalarının tarixinə həsr olunmuş iki kitab çap etdirmişdir [73;74]. Epistolyar materiallar əsasında yazılan və müəyyən dərəcədə xatirə xarakteri daşıyan bu kitablarlar Qafqaz almanlarının tarixinin tədqiqi zamanı narrativ mənbə kimi böyük rol oynayır.

Azərbaycan almanlarının stalinizm dövründə siyasi həyatı barədə M. Cəfərlinin apardığı tədqiqatlar çox dəyərlidir [91]. Əsərin birinci fəsilində müəllif almanların Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda məskunlaşması prosesini tarixi ekskurs şəklində işıqlandırmış və Azərbaycanda yaşayan alman kolonistlərinin 1920-1941-ci illərdə stalinizm repressiyalarına məruz qalması, onların kütləvi şəkildə Sibirə və Mərkəzi Asiyaya deportasiya edilməsini arxiv sənədləri əsasında mükəmməl şəkildə tədqiq etmişdir.

Tədqiqatçı H.Y.Verdiyeva "XIX əsrin ilk 30-illiyində çarizmin Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasəti"adlı çox dəyərli əsər yazmışdır [81]. Monoqrafiyanın fəsillərindən biri alman kolonistlərinin Şimali Azərbaycanda məskunlaşmasına, onların sosial-iqtisadi, mədəni-dini həyatının bəzi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllifin "Almanlar Şimali Azərbaycanda"adlı monoqrafiyasında əsas tədqiqat obyekti XIX-XX əvvəllərində çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasəti olduğundan əsərdə alman kolonistlərinin tarixi yalnız köçürmə siyasəti prizmasından təhlil edilmişdir [82].H.Y.Verdiyevanın adı çəkilən hər iki monoqrafiyasında almanların Qafqaza, eləcədə Azərbaycana köçməsinin ilkin tarixi şərtlərinə və məskunlaşma prosesinə dair fraqmentar məlumatlar verilir.

T. Axundovanın "XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın alman kolonistləri" adlı monoqrafiyası Azərbaycan almanlarının inqilaba qədərki dövrünə həsr olunmuş ilk geniş tədqiqat əsəridir [75]. Bu kitabda T.Axundova almanların Azərbaycana köçməsi və yerləşməsi, alman koloniyalarında kənd təsərrüfatının, sənayenin inkişafı, alman əhalisinin mədəni həyatı, məişəti ilə bağlı bir sıra məsələləri işıqlandırmışdır. Əsərdə Azərbaycan almanlarının tarixinin tədqiqi fonunda Qafqaz alman koloniyalarının da tarixinə dair ümumi məsələlərə ötəri toxunulmuşdur.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Son illər alman koloniyalarının tarixi ilə maraqlananların dairəsi genişlənmiş, araşdırmalara tələbələr, magistrlər də qoşulmuşdur.2002-ci ildə S.M.Zeynalovanın "Azərbaycanın alman koloniyaları. 1919-1941-ci illər" adlı kitabı işıq üzü gördü [92]. Magistr dissertasiyasının əsasını təşkil edən bu kitabda Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin bir sıra məsələlərinə toxunulub, amma hadisələrin və faktların dərin tarixi təhlili verilməmişdir. Kitabın birinci hissəsi inqilaba qədərki, dövrü əhatə edir və kitabda üzümçülüyün inkişafına, üzümçülüklə, şərabçılıqla bağlı kooperativlərin, müəssisələrin fəaliyyətinə daha çox yer verilib. Bir çox vacib məsələlərə, məsələn almanların siyasi həyatına dair probemlərə ötəri toxunulub, bu məsələlərin mahiyyəti açılmayıb. Müəllifin əsas tədqiqat obyekti Azərbaycan almanlarının 1920-1941-ci illərə aid tarixi olduğundan sovet dövrünə həsr olunmuş hissənin yazılmasında daha çox arxiv sənədlərindən istifadə monoqrafiyanın əhəmiyyətini bir qədər artırmışdır. Son illər Qafqazda baş verən hadisələr və bu regionun tarixinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə marağın artmaşı fonunda S.M.Zeynalova "Almanlar Qafqazda" adlı monoqrafiyasında Qafqaz almanlarının tarixinə kompleks yanaşmağa cəhd etmişdir [94]. Monoqrafiyanın çox hissəsi Qafqaz almanlarının 1920-1941-ci illərə aid tarixinə həsr olunmuşdur.Azərbaycan alman koloniyalarının tarixi bu monoqrafiyada geniş arxiv sənədləri və sair mənbələr əsasında əks olunsa da, Gürcüstan və Şimali Qafqaz almanlarının tarixinə aid hissə daha çox narrativ materiallar əsasında tədqiq olunmuşdur və bu səbəbdən referativ xarakter daşıyır.

Həvəskar tədqiqatçı T.F.Hümbətovanın kitabları Cənubi Qafqaz almanlarının ictimai-siyasi, dini həyatına həsr olunmuşdur [86;87]. Publisistik stildə yazılan bu əsərlərdə xronoloji ardıcıllıq və sistemli yanaşma prinsipinə riayət olunmasa da, müəllif Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinə dair bəzi maraqlı faktları elmi dövriyyəyə buraxmışdır.

Qafqazda alman məskunlaması tarixinin tədqiqatçısı prof.İ.K.Ağasiyevin əsərləri ümumən Qafqaz alman koloniyalarının tarixinə həsr olunsa da, təbii ki, bu əsərlərdə Azərbaycandakı koloniyaların da tarixinin bir sıra məsələləri işıqlandırılmışdır.

2009-cu ildə İ.K.Ağasiyevin "XVIII əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qafqazda alman məskunlaşması" adlı monoqrafiyası çap olundu [4]. Üç fəsildən ibarət olan tədqiqat işində XVIII əsrin sonlarından Qafqazda məskunlaşmağa başlamış alman əhalisinin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və dini həyatının aktual məsələləri işıqlandırılır. Müəllif geniş arxiv materialları və sair yazılı mənbələr əsasında XVIII əsrin sonundan XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrdə Şimali və Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 250-yə yaxın alman koloniyasının fəaliyyət xüsusiyyətlərini göstərmiş, regionun inkişafında onların roluna obyektiv qiymət vermişdir.

"Qafqazın alman əhalisi (İctimai – siyasi həyatı, 1860 – 1920-ci illər)" adlı monoqrafiyasında [14] İ.K.Ağasiyev bu monoqrafiyada Azərbaycan alman koloniyaıları tarixinin ən maraq doğuran məsələlərini- alman kolonistlərinin Birinci Dünya müharibəsinə münasibəti və müharibədə iştirakı, çarizmin almanlara rəğmən yürütdüyü ədalətsiz, mürtəce siyasəti, qərb quberniyalarda yaşayan almanların ictimai-siyasi məsələləri, Almaniyanın "Şərq planı"nda Cənubi Qafqaz alman əhalisindən istifadə etməsi və sair maraqlı məsələlər işıqlandırılmışdır.

2011-ci ildə Almaniyada İ.K.Ağasiyevin Qafqazda alman koloniyalarının yaranma tarixininə həsr olunmuş monoqrafiyası capdan çıxdı [46].Bu monoqrafiya əsasən alman əhalisinin iqtisadi-sosial həyatına, onların Azərbaycanda sosial uyğunlaşma məsələlərinə həsr olunmuşşdur.

2013-cü ildə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə həsr olunmuş kollektiv monoqrafyada İ.K.Ağasiyevin Azərbaycanda vı Gürcüstanda almanların məskunlaşması tarixinə həsr olunmuş fəsildə alman kolonistlərinin Cənubi Qafqazın yerli azərbaycanlı və gürcü əhalisi ilə münasibətləri əks olunmuşdur [18].

İ.K.Ağasiyevin elmi araşdırmalarının ən qiymətli nəticəsi kimi 2016-ı ildə Türkiyədə çap olunan monoqrafiyanı hesab etmək olar [47].

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Monoqrafiyanın "Orta əsrlərdə Qərbi Avropa torpaqlarında almanların məskunlaşması" adlı birinci fəsildə almanların Rusiya imperiyası ərazisində XIII əsrdən məskunlaşmağa başladığı vurğulanır.Eyni zamanda, müəllif vurğulayır ki, onların Rusiyada kütləvi məskunlaşması XVIII əsrin ortalarından başlayıb: XVIII əsrin ikinci yarısında çariça II Yekaterinanın apardığı siyasət nəticəsində almanların sayı 300 minə çatmışdı. XVIII əsrin sonlarında Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında gedən müharibələr Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı və nəticədə Şimali Qafqaz Rusiyaya birləşdirildi. Çar hökuməti Şimali Qafqazda möhkəmlənmək niyyətində idi və bu məqsədlə məskunlaşdırma siyasətini həyata keçirməyə başladı.Lakin XVIII əsrin sonlarında Qafqaza sürgün edilən almanlar bu ərazidə məskunlaşa bilmədilər. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalı almanların məskunlaşması üçün münbit şərait yaratdı.

"Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və almanların məskunlaşmasının başlanğıcı" adlı monoqrafiyanın ikinci fəsli Qafqaz tarixinin aktual məsələlərindən birinə - almanların Qafqaza köçünün səbəblərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki,

1813-cü ildə Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsi Rusiyaya birləşdirildi və miqrasiya siyasətinin istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaz oldu. Sürətlə Cənubi Qafqazda almanların məskunlaşması başladı. Müəllif qeyd edir ki, Qafqaza köçən almanların köməyi ilə Rusiya burada öz iqtisadi, sosial, siyasi dayaqlarını möhkəmləndirmək istəyirdi.

Monoqrafiyanın üçüncü fəsli "XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsi: səbəblər və nəticələr" adanır və bu fəsil XIX əsrin ikinci yarısında Almaniya ilə Rusiya arasında qarşılıqlı münasibətlərə "Rusiya almanları" amilinin təsiri probleminə həsr edilmişdir.

Müəllif 1871-ci ildə Birləşmiş Almaniyanın yaradılmasına qədər çar hökumətinin alman əhalisinə müsbət yanaşdığını və dövlət əhəmiyyətli planlarının həyata keçirilməsində onlara arxalandığını vurğulayır. LakinVahid Almaniyanın yaranması ilə birlikdə alman məskunlaşması ilə bağlı çarizmin siyasətində nəzərəçarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Bu, təkcə Almaniyanın Rusiyaya qarşı təcavüzkar siyasəti ilə deyil, həm də qərb vilayətlərində, Şimali Qara dəniz hövzəsi, Qafqaz və digər strateji bölgələrdə alman əhalisinin sayının sürətlə artması ilə bağlı idi. Beləliklə, çar hökumətinin ölkənin alman əhalisi ilə münasibətlərində böhran yarandı və bu hal tarixşünaslığa "alman məsələsi" kimi düşdü.Müəllif qeyd edir ki. "alman məsələsi"nin müzakirəsinin intensivliyi bu dövrdə dəyişkən olan Rusiya-Almaniya münasibətləri ilə birbaşa bağlı idi.

Fəsildə qeyd olunur ki, II Nikolayın hakimiyyətə gəlməsindən sonra alman əhalisinə münasibət bir qədər liberal xarakter aldı. Lakin Rusiyanın "Antanta"ya girməsindən az sonra Rusiya-Almaniya münasibətləri gərginləşdi və "alman məsələsi"nin müzakirəsi parlamentə keçdi. 1910-cu ildə baş nazir P.A. Stolıpin alman elementinin məhdudlaşdırılması haqqında qanun layihəsi hazırladı, amma onun öldürülməsi ilə bu layihə kağız üzərində qaldı. Sonrakı illərdə Rusiya ilə Almaniya arasında münasibətlər kəskinləşdi və bu, 1914-cü ilin yayında qanlı müharibə ilə nəticələndi – müharibə çara "alman məsələsi"ni hərbi-cəza üsulları ilə həll etməyə imkan verdi.

Monoqrafiyanın "Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqazın alman koloniyalarının həyatı" adlı dördüncü fəslində I Dünya müharibəsi zamanı çar hakimiyyəti ilə alman kolonistləri arasında əlaqəyə dair suallar diqqətlə araşdırılmışdır. Qeyd etməliyik ki, postsovet respublikalarının alman məskunlaşması ilə bağlı tarixşünaslığında bu problem üzrə çox mübahisəli fikirlər söylənilmişdir. Əsas müzakirə obyekti Rusiya imperiyasında yaşayan almanların öz tarixi vətəni olan Almaniyaya münasibəti məsələsidir. Bu Fəsildə müəllif arxiv sənədləri əsasında Rusiya almanlarının I Dünya Müharibəsi illərində onlar üçün ikinci vətən olan ölkənin - Rusiyanın tərəfində olduqlarını göstərir.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Monoqrafiyanın dördüncü fəslində həmçinin çarizmin süqutundan sonra Qafqaz almanlarının ictimai-siyasi həyatının açılmamış problemlərindən bəhs edilir. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilab oldu və nəticədə ölkədə bəzi demokratik dəyişikliklər baş verdi. Lakin inqilab yeniliklərlə yanaşı, iqtisadi və siyasi xaos da gətirdi. Qafqazda erməni millətçiləri azərbaycanlılara və digər xalqlara qarşı təcavüzə başladılar. Almanlar da bu təcavüzün hədəfinə çevrilmişdi. 1917-1918-ci illərdə ermənilər dəfələrlə almanların yaşayış məntəqələrinə hücum etdilər. Almanların bir qismi öldürüldü, bir qismi isə yaralandı, onların iqtisadiyyatı böyük itkiyə məruz qalıb. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması alman əhalisini erməni hücumlarından xilas etdi.

Bu fəsildə müəllif 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının fəaliyyəti dövründə alman əhalisinin ictimai-siyasi həyatının mühüm məsələlərini də araşdırmışdır.Müəllif vurğulayır ki, Antanta ölkələri keçmiş çar Rusiyası ərazisində yaradılmış dövlətləri tanımaq istəmirdilər. Bu səbəbdən, yeni respublikalar Almaniya və onun müttəfiqləri ilə sıx əlaqələr qurmağa başladılar. Azərbaycan Osmanlı dövləti ilə hərbi müqavilə bağladı və bu, Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verirdi. Gürcüstan-Almaniya yaxın münasibətləri Gürcüstanın faktiki işğalı ilə nəticələndi: Almaniya Gürcüstandan istifadə edərək öz təsirini bütün Qafqaza yaymaq istəyirdi və işdə Almaniya Cənubi Qafqazda yaşayan alman əhaliyə böyük ümid bəsləyirdi. Fəsildə Azərbaycan alman əhalisinin Almaniyanın siyasətinə münasibəti konkret sənədlərlə öz əksini tapmışdır. Yalnız 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra erməni terrorçularına layiqli cavab verildi və alman əhalisinin azad inkişafı üçün şərait yarandı.

Monoqrafiyanın "Avropa lüteran missionerləri, ermənilər və "erməni məsələsi" adlanan beşinci fəslində XIX-XX əsrlərdə Qafqaz alman əhalisinin dini həyatının bəzi problemlərindən bəhs edilir. Müəllif dinin alman xalqının həyatında böyük rol oynadığını və Qafqaz almanlarının əksəriyyətinin lüteran olduğunu bildirir.

Alman əhalisi arasında islahatçılar, piyetistlər, mennonitlər, stundistlər və digər protestant sektaların da olduğu göstərilir, bu sektalar arasında gərgin mübarizənin getdiyi, şar hökumətinin siyasətinin həmin sektaların ləğvinə və bütün Qafqaz almanlarının lüteran kilsəsi ətrafında birləşməsinə yönəldiyi vurğulanır.

Fəsildə müəllif qeyd edir ki, XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz almanlarının sosial-iqtisadi həyatındakı problemlər onların dini həyatının qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı idi və XIX əsrin ortalarında dini problemlərin həlli alman xalqının iqtisadi inkişafı üçün müsbət şərait yaratdı.

Bu fəsildə həmçinin Qafqazda Bazel evangelist missionerlərinin türk-müsəlman xalqları arasında xristianlığın yayılması ilə bağlı fəaliyyətindən bəhs edilir. Müəllif bu fəaliyyətdə xristian missionerlərin ermənilərlə əməkdaşlığına xüsusi diqqət yetirmişdir. XIX əsrin sonlarında saxta "erməni məsələsi" ətrafında mübarizə kulminasiya nöqtəsinə çatanda erməni din xadimləri Almaniyanın dəstəyini qazanmaq üçün lüteranlıqdan istifadə etməyə çalışdılar, lakin Almaniya erməni millətçilərinə dəstək vermədi və ermənilər Qafqazda yaşayan almanlara qarşı terror aktlarına başladılar.

Beçinci fəsildə 20-ci əsrin əvvəllərində erməni terrorçularının Azərbaycanda yaşamış alman kolonistlərinə qarşı törətdikləri qanlı əməllərdən bəhs edilir. "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan ermənilərin əsas məqsədi Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini məhv etmək, onun torpaqlarında öz dövlətlərini yaratmaq idi. "Erməni məsələsində" Almaniya ədalətli şəkildə erməni lobbisini dəstəkləmədiyindən və almanlar azərbaycanlılara rəğbət bəslədiklərindən Cənubi Qafqazın alman əhalisi də erməni terrorçularının hədəfinə çevrildi. Məqalədə ermənilərin alman müstəmləkəçilərinə qarşı törətdiyi terror aktları haqqında onlarla sənədli faktlar verilir.

Monoqrafiyanın "Alman kolonistlərinin ailə, məişət və mədəni həyatı" adlı altıncı fəslində XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda məskunlaşmış alman kolonistləri ilə yerli azərbaycanlı

DOI:10.30546/gdu.3.2024

və gürcü əhalisi arasında münasibətlərin təhlili verilmişdir. Müəllif monoqrafiyada Azərbaycan və gürcü xalqları və alman kolonistləri arasında münasibətlərin dostluq və bir-birini tamamlayıcı xarakter daşıdığını qeyd edir.

Monoqrafiyada həmçinin XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində alman müstəmləkələrində məktəb işinin formalaşdırılması problemi nəzərdən keçirilmiş, çar hökumətinin milli siyasətinin almanların və başqa xalqların assimilyasiyasına yönəldiyi göstərilmişdir.

Adı çəkilən monoqrafiyalardan savayı İ.K.Ağasiyev Qafqazda və Azərbaycanda alman koloniyalarının tarixinə 50-dən artıq məqalə həsr etmişdir.Bu məqalələri mövzular üzrə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının səbəb və istiqamətləri haqqında;
2) alman kolonistlərinin yerli təbii və etnik şəraitə adaptasiyası problemləri haqqında;
3) almanların iqtisadi həyat və fəaliyyəti haqqında;
4) almanların mədəni həyatı haqqında;
5) almanların dini – mənəvi həyatı haqqında;
6) Çar Rusiyasının siyasətində almanların yeri haqqında;
7) Alman əhalisinin Azərbaycan Xalq CümhuriyAyəti dövründə ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqında;
8) Alman kolonistlərinin erməni daşnakları ilə münasibətləri haqqında;
9) Alman kolonistlərinin Sovet Azərbaycanı dövründə ictimai-siyasi həyatı və Qazaxstana deportasiyası haqqında və s.

Almanların Azərbaycana köçməsi və yerləşməsi barədə tarixşünaslıqda bəzən qeyri-obyektiv məlumatlara əsaslanan yanaşmaya rast gəlinir. Belə ki, almaniyalı araşdırmaçı E-M. Aux guya almanların Azərbaycana zorla gətirilməsi, onlara qarşı Azərbaycan əhalisinin mənfi münasibəti və yerləşdiyi ilk günlərdən almanlara guya ermənilərin dayaq durması və s.kimi qeyri-elmi fikirlər söyləmişdir [76]. İ.K.Ağasiyev almanların Azərbaycana köçməsi və yerləşməsi məsələsinə də bir neçə məqalə həsr edərək arxiv sənədləri əsasında E-M Auxun qeyri-elmi fikirlərinin əsassız olduğunu sübut etmişdir.İ.Ağasiyev göstərmişdir ki, almanlar Cənubi Qafqaza könüllü köç etmiş, köçməmişdən öncə onların nümayəndələri Azərbaycana gəlmiş, məskunlaşma yerinə baxış keçirmiş və bundan sonra 209 ailə Azərbaycanın qərb bölgəsinə məskunlaşmaq üçün gəlmişdir [50].Eyni zamanda, almanların Azərbaycana köçünün səbəblərini araşdıran tədqiqatçı bu məsələdə bəzi müəlliflərin yazdığı kimi,Napoleon müharibələrinin deyil, əksinə Napoleonun müharibədə məğlubiyyətindən sonra Baden-Vürtemberq ərazisində respublika qaydalarının ləğv olması və yenidən despot kral hakimiyyətinin bərpası lüteran kilsəsinə separatçı olan şvabları Cənubi Qafqaza köçməyə vadar etmişdir [10;124].Beləliklə, İ.K.Ağasiyev almanların Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçünün əsas səbəbi kimi sosial-iqtisadi, siyasi amillərin deyil, məhz dini amilin əsas rol oynadığını göstərmişdir [16]. Məsələyə çar Rusiyası hökuməti nöqteyi-nəzərindən baxan müəllif almanların köçündə çarizmin geosiyasi maraqlar güddüyünü, Rusiyanın işğal etdiyi Qafqazda özünə sosial-siyasi və dini dayaq yaratmaq niyyətləri olduğunu göstərmişdir [71].

Eyni zamanda, İ.Ağasiyev sübut etmişdir ki, almanlar heç də boş, istifadəsiz ərazilərə köçürülməmiş, onların yerləşdirildiyi ərazilərdə azərbaycanlı əhali yaşamış, 1804-1813-cü illərin I rus –İran müharibəsindən sonra onlar şarizmdən qaçarraq öz yaşayış yerlərini tərk edərək başqa ölkələrə - İrana və Osmanlı dövlətinə köçmüşlər.Belə ki, almanların Yelenendorf koloniyası azərbaycanlıların Xanlıqlar kəndi ərazisində, Annenfeld koloniyası isə köhnə Şəmkir şəhərinin ətraf ərazilərində salınmışdır.Köçmənlərin sosial tərkibinə toxunan İ.Ağasiyev onların heç də şəhər əhalisi olmadığını, aralarında əkinçilərin, sənətkarların, keçmiş hərbçilərin, hətta dezertirlərin, məhkum həyatı yaşayanların və s. olduğunu göstərmiş, bu günkü Göygöl və Şəmkir şəhərlərinin inkişafının alman kolonistləri ilə bağlı olmadığını, bu şəhərlərin əsasən 1940-cı

DOI:10.30546/gdu.3.2024

illərdən sonrakı dövrdə, yəni almanların deportasiyasından (1941) sonrakı dövrlərdə baş verdiyini göstərmişdir [17].

Alman koloniyalarının iqtisadi-təsərrüfat məsələləri həmişə maraq doğurmuşdur və İ.K.Ağasiyev bu problematikaya bir sıra məqalələr həsr etmişdir.Müəllifin məqalələrində almanların Azərbaycanda ilk məskunlaşdığı illərdə təsərrüfat həyatı qurmaq cəhdləri, onların müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə - taxılçılıqla, ipəkçiliklə, tütünçülüklə, çəltikçiliklə məşğul olması, bu sahələrdə kolonistlərin uğursuzluğu və onun səbəbləri araşdırılmış, yalnız üzümçülüklə məşğul olduqdan sonra alman əhalisinin öz iqtisadi məkanını tapdığını göstərilmişdir [11;12; 44]. İ.K.Ağasiyev vurğulamışdır ki, üzümçülükdən irəli gələrək alman koloniyalarında şərabçılıq inkişaf etməyə başlamışdir və bəzi müəlliflərdən fərqli olaraq İ.K.Ağasiyev almanları Azərbaycanda şərabçılığın pionerləri saymır. Müəllifin fikrincə, hələ erkən orta əsrlərdən Azərbaycan Albaniyasında şərabçılıq inkişaf etmişdi.Tədqiqatçı almanların şərabçılıq sahəsində əməyinə yüksək qiymət verərək onları məhz şərabçılığın sənaye üsulu ilə inkişaf etdirməsini təqdirə layiq sayır [42].Müəllifin məqalələrində üzümçülük və şərabçılığın XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində yüksək səviyyəyə çatdığını vurğulamış, Hummel qardaşları və Forer qardaşları kimi firmaların məhsulunun Rusiya imperiyasının Uzaq Şərqdən Peterburqadək bütün ərazilərində satıldığını, Avropa ölkələrinə ixrac olunduğunu göstərmişdir [53].

İ.K.Ağasiyev göstərir ki, şərabçılığın inkişafı kolonistlər arasında sosial təbəqələşməyə, iri firmalardan qorunmaq üçün sadə kolonist təsərrüfatlarının kooperativlərdə birləşməsinə gətirdi. Tədqiqatçının bir neçə məqaləsi hələ 1902-ci ildən koloniyalarda başlayan kooperasya hərəkatına, kooperativlərin fəaliyyətinə, xüsusən də 1930-cu illərin ortalarınadək mövcud olmuş ən böyük kooperativ-"Konkordiya"nın fəaliyyətinə həsr olunmuşdur[42;43]. İ.K. Ağasiyev Simens qardaşlarının fəaliyyətinə həsr etdiyi məqalələrdə onların Azərbaycanın alman koloniyaları ilə sıx şəkildə əməkdaşlıq etdiyi məqamları da işıqlandırmışdır [54;55;56].

İkram Ağasiyevin məqaələrinin bir qismi alman kolonistlərinin mədəni həyatının müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuşdur.Bu məqalələr alman kolonistlərinin mədəni-məişət həyatının qurulmasına [57;60], alman milli mədəniyyətinin və milli identikliyin qorunub saxlanmasında alman ailəsinin roluna [69], alman mənşəli alimlərin Azərbaycan elminin inkişafına verdiyi töhfəyə [15], alman koloniyalarında həm çar Rusiyası, həm AXC, həm də Azərbaycan SSR dövründə məktəb işinin, təhsilin inkişafına [6;25;62], Azərbaycan xalqı ilə alman əhalisi arasındakı mədəni inteqrasiya və mədəni diffuziya proseslərinə həsr olunmuşdur. Müəllif almanların Avropa mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfə verdiyini, eyni zamanda onların da Azərbaycan mədəniyyətindən daim faydalandığını vurğulamışdır [59;61].

İ.K.Ağasiyev alman əhalisinin AXC dövründə ictima-siyasi həyatına dair bir neçə məqalə yazmışdır.Bu məqalələrdə AXC hökumətinin alman kolonistlərinə rəğmən yürütdüyü siyasət [130], AXC-yə kolonistlərin münasibəti və AXC dövründə alman əhalisinin ictimai-siyasi həyatının aktual məsələri [131], alman kolonistlərinin Qafqaz İslam Ordusuna yardımı və Orduda xidməti haqqında maraqlı tarixi məsələlər araşdırlmışdır[128;129].

Azərbaycan alman koloniyaıları tarixinin ən maraq doğuran məsələlərindən biri alman kolonistlərinin Birinci Dünya müharibəsinə münasibəti və müharibədə iştirakı məsələsidir.Məsələ ondadır ki, çar Rusiyasının əsas rəqibi Kayzer Almaniyası idi və alman əhalisi çətin duruma düşmüşdü: yaşadıqları ölkə ilə tarixi vətənləri cəbhədə üz üzə gəlmişdi.Vəziyyəti çətinləşdirən amillərdən biri də Almaniyanın Rusiya imperiyasında yaşayan almanlardan istifadə etmək siyasəti idi ki, bu da alman əhalisini mürəkkəb seçim qarşısında qoyurdu.İ.K.Ağasiyev məqalələrində göstərmişdir ki, müharibənin ilk günlərindən Azərbaycanda yaşayan almanlar yaşadıqları ölkə-çar Rusiyasının tərəfini tutdular.Almanlar çar ordusunda xidmət edir, mülki əhali bütün dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirir, xeyriyyəçilik hərəkatında aktiv iştirak edirdi [19].Müəllif həmçinin

DOI:10.30546/gdu.3.2024

çarizmin almanlara rəğmən yürütdüyü ədalətsiz, mürtəce siyasətin mahiyyətini açmış, "ləğvetmə qanunları"nın alman kolonistlərinin fəaliyyətini iflic vəziyyətə saldını göstərmiş [45;63;64],qərb quberniyalarda yaşayan almanların Sibirə sürgün olunduğunu və Azərbaycan almanlarının da 1917-ci ilin martında sürgün olunacağı ilə bağlı çarizmin planlarını işıqlandırmışdır [22].İ.Ağasiyev bəzi fərdi halları çıxmaq şərtilə, alman əhalisinin Rusiyaya xəyanət etmədiyini, almanların rus ordusu sıralarında "Dördlər İttifaqı" ölkələrinə qarşı savaşdığını, arxa cəbhədə hökumətin bütün tapşırıqlarını vaxtlı vaxtında yerinə yetirdiyini arxiv sənədləri əsasında ıiqlandırmışdır [66;68]. Müəllifin bir neçə məqaləsi müharibə illərində Almaniyanın Cənubi Qafqaz alman əhalisindən istifadə etmək planlarına həsr olunmuşdur [5;8;65;67].

Din Azərbaycan almanlarının həyatında mühüm rol oynamışdır, onların bütün həyat və fəaliyyətinə təsir etmişdir.İ.K.Ağasiyev məqalələrində Azərbaycana köçən almanların dini baxışlarını və onlar arasında dini cərəyanları, onların xüsusiyyətlərini göstərmiş, alman kolonistləri ilə Bazel xristian missionerləri arasında dini münaqişələrin səbəblərini araşdırmış [120; 123],çarizmin alman koloniyalarında apardığı dini siyasətin yarıtmazlığı göstərmiş, 100 il keçdikdən sonra almanların dini baxışlarının təkamülünü vurğulamış, dinin alman milli şüurunun və mədəniyyətinin, milli kimliyinin qorunmasında rolunu göstərmişdir [121;122].

Alman kolonistlərinin Cənubi Qafqazda yaşayan xalqlarla və ilk növbədə azərbaycanlılarla münasibəti barədə İ.Ağasiyevin yazdığı məqalələr təqdirəlayiqdir.Müəllif almanların ermənilərlə, gürcülərlə və azərbaycanlılarla münasibətlərini arxiv sənədləri əsasında araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, almanların ən yaxın, sıx əlaqələr qurduğu xalq məhz azərbaycanlılar olmuşdur [24;70].Bunun səbəbini tədqiqatçı belə izah edir ki, erməni və gürcü xristian kilsələri Cənubi Almaniyadan gələn və rəsmi lüteran kilsəsinə qarşı çıxış edən pietizm cərəyana məxsus kolonistlərə təhlükə kimi baxırdılar, öz adeptlərinin onların təsirinə düşəcəyindən qorxurdular. Eyni zamanda, almanların əsasən üzümçülük və şərabçılıqla məşğul olması da erməni və gürcü əhalisinin iqtisadi maraqlarına zidd idi, çünki almanlar keyfiyyətli məhsulları ilə onları bazardan sıxışdırırdı.Ancaq almanlarla azərbaycanlıların münasibətləri simbioz xarakter daşıyırdı: hər iki tərəf öz iqtisadi məkanında məşğul olurdu, yeri gələndə əməkdaşlıq edirdilər, təcrübə mübadiləsi aparılırdı, lakin biri-birilərinin daxili işlərinə qarışmırdılar, hər kəs öz mənəvi-dini həyatında özünü rahat hiss edirdi.Tədqiqatçı yazır ki, bunun nəticəsidir ki, 123 illik birgəyaşayış dövründə azərbaycanlılarla almanlar arasında siyasi, etnik zəmində münaqişələr olmamışdır [3].

Müəllifin məqalələrinin məzmunundan görünür ki, almanların Azərbaycanda ən çox münaqişədə olduğu əhali erməni əhalisi olmuşdur. İ.K.Ağasiyevin məqalələrinin bir qismi erməni-alman münasibətlərinə həsr olunmuşdur . Müəllif alman kolonistləri ilə ermənilər arasında təmasın hələ XIX əsrin 30-u illərindən qurulduğunu, ermənilərin lüteranlığa maraq göstərərək bu dini cərəyanı erməni gənclər arasında təbliğ etməsinin arxasında ermənilərin müəyyən siyasi maraqlarının durduğunu vurğulamışdır[51]. XIX əsrin ikinci yarısından isə "erməni milli hərəkatı" "erməni məsələsi"nin həllində Almaniyanın dəstəyini qazanmaq üçün alman əhalisi və lüteran din xadimləri ilə yaxın əlaqələr qurmağa çalışırdılar.Almaniyanın daşnakların istəklərinə diplomatik rədd cavabı Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinə qarşı da ermənilərin münasibətinin dəyişməsinə gətirdi: münasibətlər münaqişə xarakteri aldı, XX əsrin əvvəllərində -1905-1906, 1917-1918-ci illlərdə isə alman-erməni münasibətləri silahlı toqquşmalarla müşayət olunmuşdur [20;23;48;49;52]. Müəllif daşnakların əsl məqsədinin alman kolonistlərini sıxışdırıb Azərbaycandan qovmaq, onların ev və təsərrüfatlarında erməni qaçqınları yerləşdirmək olduğunu, erməni özbaşınalıqlarına Qafqaz İslam Ordusunun xidmətləri sayəsində son qoyulduğunu göstərmişdir[2; 21;125].

İ.K.Ağasiyevin son illər yazdığı məqalələr Azərbaycan almanlarnın 1920-1930-cu illərdə ictimai-siyasi, mədəni həyatına, almanların 1941-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR-dən Qazaxstanın şimalına sürgün edilməsinə həsr olunmuşdur [25;126:72;127].].

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Eyni zamanda, İ.Ağasiyev alman koloniyalarında idarəetmə sisteminə [19], alman kolonistlərinin muxtariyyət hərəkatına [13], Almaniya-Rusiya münasibətlərinə “alman məsələlsi”nin təsiri [7] haqqında da məqalələr yazmışdır.

Ə.Ə. Nəzərlinin “ Azərbaycan Cümhuriyyətində xalq təhsili [1918-1920]” adlı monoqrafiyasında AXC dövründə ibtidai, orta və orta-ixtisas və ali təhsil sisteminin formalaşması , milli kadrların hazırlanması, təhsil müəssisələrinin maadi-texniki bazası və sair maraqlı məsələlər işıqlandırılmışdır. Bu dövr ərzində [38] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mövcud olmuş qeyri-türk, o cümlədən alman milli məktəblərinin fəaliyyətinə dair monoqrafiyada verilən məlumatlar xüsusi maraq doğurur.

Gürcüstanlı tədqiqatçılar N. Berdzeneşvilinin [26], Z.Çoğarqavanın [29], T.Kvikreliyanın [36], A.Sonqulaşvilinin [39] nəşr etdirdikləri kiçik həcmli qəzet və jurnal məqalələrində Gürcüstan almanlarının sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının müxtəlif aspektlərinə ötəri şəkildə toxunulmuşdur.Adı çəkilən müəlliflərin məqalələrində Azərbaycanda yaranmış alman koloniyalarının da tarixinə dair fraqmentar faktlar verilmişdir.

Şimali Qafqaza gəldikdə, bu günə qədər Şimali Qafqaz almanları haqqında yazılan ən dəyərli əsər T.N.Ploxotnyuka aid “Rusiya almanları Şimali Qafqazda” adlı monoqrafiyadır [110]. Əsərdə, əsasən Şimali Qafqazda alman koloniyalarının yaranması prosesi, onların təsərrüfat və dini həyatının aktual məsələləri əks olunmuşdur və müəllif ümumi problemlərin təhlili fonunda Azərbaycanda mövcud olan koloniyaların da tarixi məsələlərinə də ötəri toxunmuşdur.

T.N.Чernova-Döke almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşmasının 190 –illiyinə həsr etdiyi kitabda kolonistlərin keçdiyi tarixi yola bir daha nəzər salmış, problemin tarixşünaslıq vəziyyətini araşdırmışdır [117].

Azərbaycan almanlarının tarixinin öyrənilməsində Almaniya tədqiatçıları də öz töhfələrini vermişlər. Xarici tarixşünaslıqda Qafqaz almanları haqqında ilk nəşrlər İkinci Dünya müharibəsindən sonra işıq üzü görmüşdür və bu sarıdan keçmiş Rusiya almanlarının Stutqartda yaratdığı “Rusiya almanlarının həmyerlilər cəmiyyəti” (“Die Landsmannschaft der Deutschen aus Russland”) böyük rol oynamışdır. Cəmiyyətin mütəmadi olaraq nəşr etdirdiyi “Heimatbuch der Deutschen aus Russland [Rusiya almanlarının Vətən kitabı] adlı almanaxda Rusiyanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Azərbaycanda yaşamış alman əhalisinin tarixinə dair çox maraqlı və vacib materiallar dərc olunmuşdur. Almanaxın müxtəlif nömrələrində çap olunan K.Stumppun, M.Xaberlinin, İ.Şnurrun, J.Hummelin, J.Schleiningin və sair müəlliflərin məqalələrində Qafqaz almanlarının sosial-iqtisadi,siyasi həyatına dair qiymətli məlumatlar verilir [30;31;32;33;34;35]. Almanaxda çap olunan kolonistlərin xatirələri, onların Qafqaz haqqında yazdıqları hekayələr, şeirlər alman koloniyalarının daxili həyatı, onların qonşu xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılarla qarşılıqlı münasibətləri haqqında daha dolğun fikir yürütməkdə köməkçi material rolu oynayır. Adı çəkilən nəşrdə, həmçinin Qafqazda yaranan koloniyaların memarlıq planları,onların qəzalar və quberniyalar üzrə və ayrı-ayrılıqda xəritələri verilmişdir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşan alman ailələrinin siyahısı və tədqiqat üçün sair qiymətli materiallar da bu almanaxda çap olunmuşdur.

Almaniyalı tədqiqatçı Yeva-Mariya Aux Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinə bir necə məqalə həsr etmişdir [76]. Müəllif almanların Cənubi Qafqazdakı, xüsusən Azərbaycandakı həyatının bəzi məsələlərinə toxunaraq, təhrifedici mülahizələr irəli sürmüşdür.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda almanların məskunlaşması probleminin tarixşünaslığına nəzər saldıqdan sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, Qafqaz regionunda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin bəzi məsələləri tədqiq olunmuş və bu baxımdan Azərbaycanda məskunlaşmış almanların tarixinin öyrənilməsində daha çox fəallıq nəzərə çarpır. Bununla yanaşı,

DOI:10.30546/gdu.3.2024

Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının tarixinin bir çox məsələlərinin tədqiqinə ehtiyac vardır.

Məqalənin də əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə Cənubi Qafqaz alman koloniyalarının tarixşünaslığı geniş şəkildə təhlil edilmiş və bu problemim gələcək tədqiqi ilə bağlı prioritet istiqamətlər göstərilmişdir.Bu istiqamətlər aşağıdakılardır: almanların Qafqazda yerləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və bu prosesin birbaşa çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı mürtəce iqtisadi, milli, demoqrafik siyasətlə bağlılığı; almanların Azərbaycanda yerləşdirilməsi ilə bağlı çar hökumətinin Qafqazın yerli türksoylu və müsəlman xalqlarına qarşı həyata keçirdiyi tədbirlərin mahiyyəti; Azərbaycanda alman missionerlərinin xristian dinini yaymaq və “kulturtregerlik” sahəsində fəaliyyətinin məzmunu, gedişi və nəticələri; alman missionerlərinin fəaliyyəti ilə qondarma “erməni məsələsi” arasında əlaqəlilik; kolonistlərin iqtisadi, mədəni sahədəki nailiyyətlərinin çar hökumətinin onlara qarşı proteksionist siyasəti və yerli xalqların yardımı ilə bağlılığı; XIX əsrin ikinci yarısından Qafqazda alman məskunlaşmasının kütləvi xarakter alması, bu prosesin Azərbaycanda xüsusiyyətləri və bununla bağlı regionda yaranan sosial - iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni problemlər; XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada “alman elementinin” iqtisadi, siyasi dayaqlarının möhkəmlənməsində alman lobbisinin rolu; “alman məsələsi”nin yaranması, mahiyyəti və onun Azərbaycanda təzavürü; Birinci Dünya müharibəsi illərində çar hökumətinin Azərbaycan almanlarına qarşı ayrı - seçkilik siyasətinin mahiyyəti; 1917-1918-ci illər ərzində Azərbaycan almanlarının milli muxtariyyət uğrunda apardığı mübarizə; 1918 -1920-ci illər ərzində müstəqil Azərbaycan respublikası dövründə alman kolonistlərinin ictimai-siyasi həyatı; alman kolonistlərinin Azərbaycan əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətləri problemi; almanlarla yerli əhali arasında mədəni diffuziya və etnik inteqrasiya məsələləri; almanların mədəni-maarif, konfessional həyatı. Sadalanan bu problemlər bu günə qədər yetərincə tədqiq olunmamışdır və bu kimi qaranlıq qalan aktual məsələlərin araşdırılmasına böyük ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Ağasiyev İ.K. Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz almanlarının orduya yardımı və xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında. “Audit”, Bakı:“Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2007, №2,71-80

2. Ağasiyev İ.K. Erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın alman əhalisinə qarşı cinayətləri (1917 - 1918-ci illər). // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, №128-129, s. 100-109.

3. Ağasiyev İ.K. Qafqaz xalqlarının alman kolonistləri ilə sosial-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının bəzi məsələləri. // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2008, №124-125, s. 350-359.

4. Ağasiyev İ.K. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı: “Təhsil”, 2009, 304 s.

5. Ağasiyev İ.K. Azərbaycan almanları və Almaniyanın Qafqaz siyasəti (1918-1920) // Almanlar Azərbaycanda. Almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 190 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi – praktiki konfransın materialları. 6-7 aprel 2009, Bakı Slavyan Universiteti, 12 aprel 2009, Göygöl rayonu. BSU, 2009, c.75 – 80.

6. Ağasiyev İ.K. Qafqazın alman koloniyalarında məktəb işinin təşkili (XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri). Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2010, № 5, s. 3-9.

7. Ağasiyev İ.K. Qafqazda “alman məsələsi” və onun Almaniya – Rusiya münasibətlərində yeri (XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri). // “Dirçəliş –XXI əsr”, 2010, №149-150, s. 390-404.

8. Ağasiyev İ.K. 1918 – ci ildə Almaniyanın Qafqaz siyasətində alman kolonistlərinin yeri. // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2010, №143-144, s. 307-319.

9. Ağasiyev İ.K. Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz almanlarının rus ordusuna yardımı və xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Seriya “Tarix, Fəlsəfə, Hüquq”, № 1-2, 2010, s. 41-52.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

10. Ağasiyev İ.K. Qafqazda alman koloniyalarının yaranmasının ilkin tarixi şərtləri. // "Tarix və onun problemləri", 2010 , № 2, s. 91 -97.
11. Ağasiyev İ.K. XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz alman koloniyalarının iqtisadi həyatının təşəkkülü. "Tarix və onun problemləri", 2010 , № 3, s. 83 -90.
12. Ağasiyev İ.K. Şimali Qafqazda alman kolonistlərinin məskunlaşması və onların sosial-iqtisadi uyğunlaşma xüsusiyyətləri (Cənubi Qafqaz koloniyaları ilə müqayisədə). //Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, № 2, 2010, s. 168-176.
13. Ağasiyev İ.K. Çarizmin devrilməsindən sonrakı dövrdə Qafqaz alman koloniyalarının ictimai-siyasi həyatı (1917-ci il mart 1918-ci il may). P. U. Xəbərləri HES, Bakı, 2010, №4, s. 103-109.
14. Ağasiyev İ.K. Qafqazın alman əhalisi. Bakı: "Şərq – Qərb", 2010, 251 s.
15. Ağasiyev İ.K. Yakov Hummelin elmi yaradıcılığı və Göygöl diyarşünaslıq muzeyi // Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu. II Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 18 iyun 2012-ci il. Bakı, "Ziya", 2012, s. 7-19.
16. Ağasiyev İ.K. Qafqazda alman məskənlərinin yaranması və onun regional xüsusiyyətləri (Şimali Qafqazın və Gürcüstanın nümunəsində). Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı,2012, 52 s.
17. Ağasiyev İ.K. Geopolitical factor and the settlement policy of czarist Russia in the Caucasus in the early 19th century (a German colonization gaze study). // THE CAUCASUS END GLOBALIZATION . Journal of Social, Political and Economic Studies. Volume 6, Issue 3, 2012, CA & Press®, s.146-152. SWEDEN.
18. Ağasiyev İ.K. Almanların Azərbaycan və Gürcüstanda məskunlaşması və onların yerli xalqlarla qarşılıqlı münasibətləri / Azərbaycan – Gürcüstan münasibətləri tarixi XVIII əsr – XX əsrin əvvəlləri. Həmmüəlliflər: İ.Bağırova, Ş. Həmidova, S.Əliyeva, Ş.Rəhmanzadə və başqaları. Bakı, "Şərq-qərb" nəşriyyat evi, 2013, 392 s.
19. Ağasiyev İ.K. Qafqazın alman koloniyalarında idarəetmənin həyata keçirilməsi. // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91 illiyinə həsr olunmuş «Sivil bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları 5-6 may 2014-cü il. Bakı, "Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2014, s.156-161.
20. Ağasiyev İ.K. Ermeni Silahlılarının Azerbaycan'ın Alman Nüfusuna Karşı Vahşetleri (1904-1918). // Yeni Türkiye Yıl 21 Sayı 77 Temmuz – Aralık, 2015. s.100-112.
21. Ağasiyev İ.K. Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı dövründə Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinə qarşı erməni təcavüzü. Elmi əsərlər.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.// Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları. (1914-1920-ci illər).III Beynəlxalq elmi konfransın materialları.Xüsusi buraxılış, Bakı, 2016, cild 56,57, 58, s.431-436.
22. Ağasiyev İ.K. The First World War and German people of Caucasus. The Great War of 1914-1917 and The Caucasus. Digest of articles dedicated to the 89th anniversary of the Dagestan State University. Makhachkala, Rome, 2016, s.344-363.
23. Ağasiyev İ.K. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda baş verən faciəvi hadisəlrdə "alman kolonistləri" amili. Elmi əsərlər.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu // "XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları" mövzusuna həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları.Xüsusi buraxılış, Bakı, 2018, cild 70,71,72, s.31-37.
24. Ağasiyev İ.K. Beziehungen zwischen den deutschen Kolonisten und der Bevölkerung von Aserbaidschan. Almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 200-illiyinə həsr olunmuş "Tarixin izi ilə" Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın Toplusu.Bakı, "Mütərcim", 2019, s.19-29.
25. Ağasiyev İ.K. Problems of education in the German colonies of Azerbaijan in the 1920s–1930s. , Historia Provinciae – the Journal of Regional History, vol. 6, no. 2 (2022): s.629–685.
26. Berzeneşvili N. Bu köhnə, köhnə Tbilisi."Tbilisi" qəzeti, 2003, 17-18 noyabr.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

27. Cavadov Q. C. Azərbaycanda alman məskənlərinin məskunlaşması tarixinə dair. // “Tarix və onun problemləri”, “Tuna”,1998, № 4-6.
28. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000, 440 s.
29. Çoğarqava Z. Ana vətəndən ana vətənə. //”İmic” jurnalı, 2003, №8, s.19-20.
30. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart:1957 s.105-106.
31. Heimatbuch der Deutschen aus Russland – Stuttgart: 1960, 273 s.
32. Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stutgart: 1961, 163 s.
33. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr.Karl Stumpp. Stuttgart: 1962,83
34. Heimatbuch der Deutschen aus Russland.,Bearbeitet von Dr. K Stumpp, Stutgart: 1963, 195 s.
35. Kalendar1954. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttqart: 1954, 150 s.
36. Kvirkelia T., Kurtisvili V. Тифлисдя алманларын мяскунлашмасы. // «Literatura» журналы, №1-6, 1995, s. 14-34.
37. Mandjqaladze Q.X Zaqafqaziyada alman kolonistləri (1817-1920-ci illər). Tiflis: Metsniereba, 1974, 196 s.
38. Nəzərli Ə.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyətində xalq təhsili (1918-1920), 165 s.
39. Sonqulaşvili A.V.Almanlar Gürcüstan da.Tbilisi:Metsniereba,1995, 52 s.
40. Vəliyev T.T. Imperializm dövründə Azərb. sənayesi və proletariatı. Bakı: Elm, 1987, 251
41. Абдуллаев Ч., Гулиева Б. Немцы в Азербайджане. Баку: «Азербайджан»,1992, 43 с.
42. Агасиев И.К.Развитие виноградарства и виноделия в западных районах Азербайджана/ «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2004, № 1, s.50-85.
43. Агасиев И.К.Из истории кооперативного движения в немецких колониях Азербайджана в первой - третьи XX века . // «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2004 , №2-3, s.108-113.
44. Агасиев И.К. Проблемы хозяйственной и социально-экономической адаптации немецких колонистов в Азербайджане в XIX – начале XX века. // «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2005, №2-3, s.85-92.
45. Агасиев И.К. Социально-экономические последствия Первой мировой войны для хозяйств немецких колонистов (сравнительный анализ Западной Украины и Азербайджана). «Audit», “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, 2005, №1, s.51-58.
46. Агасиев И.К. Из истории немецкой колонизации на Кавказе.LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co.KG, Saarbrucken, 2011, 204 s. Germany.
47. Агасиев И.К. История немецкой колонизации на Кавказе.Баку, Издательский дом TEAS-press, 2016. 292 с.
48. Агасиев И.К. Немцы Южного Кавказа в период Временного правительства (по неизданным архивным материалам).// “Dirçəliş – XXI əsr”, 2012, №171-172, s. 398-410.
49. Агасиев И.К. Агрессия армянских вооруженных отрядов против немецких колонистов Азербайджана в начале XX века (1904-1918). // «Азербайджан и азербайджанцы», 2008, Vol.102, № 9-12. Bakı,2008, s.100-107.
50. Агасиев И.К. Немецкая колонизация на Кавказе (вторая половина XIX -начало XX века. // Qafqaz Univer-nin jurnalı, Tarix, hüquq və siyasi elmlər.Bakı, 2013,часть I, № 1, s.59-70.
51. Агасиев И.К. Лютеранские миссионеры, армяне и так называемый «армянский вопрос». // “Dirçəliş – XXI əsr”, 2011, №158-159, s. 247-258.
52. Агасиев И.К.Позиция немецкого населения Азербайджана во время массового уничтожения тюрко-мусульманского населения дашнаками – армянами 1905 -1918 годах.Elmi əsərlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.// “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusuna həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları.Xüsusi burax., Bakı, 2017, cild 64,65,66. 714 s. s.61-66.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

53. Агасиев И.К. Из истории развития виноградарства и виноделия в западных районах Азербайджана (о немцах) // Azərbaycançılığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları.2-5 may 2012 –ci il .Bakı, 2012. s.61-64.
54. Агасиев И.К.Следы семьи Сименс на Южном Кавказ «Генеалогия народов Кавказа: традиции и современность». Сборник выпущен ФГБУН Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им.В.И.Абаева и ВНЦ РАН и Правительства РСО-А. Владикавказ, 2013, с.15-24.
55. Агасиев И.К.Сименсы в Южном Кавказе.Azərbaycançılığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları.5-7 may 2014 –ci il .Bakı, 2014.(688 s.), s.41-43.
56. Агасиев И.К.Братья Сименс как пионеры нефтяного бизнеса в Южном Кавказе. // “Audit”, №2, Biznes Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2015, s.69-72.
57. Агасиев И.К. Некоторые вопросы культурной жизни немецкого населения Азербайджана в XIX – начале XX вв. // «Audit», “Biznes Universiteti” nəşr., 2005, №4, 79-83.
58. Агасиев И.К.Проблемы этнической интеграции и культурной диффузии между азербайджанским населением и немецкими колонистами в XIX – начале XX в. / Almaniya və Azərbaycan arasında ədəbi, mədəni və tarixi əlaqələrə həsr olunmuş elmi konfrans materialları toplusu. Bakı: “Nur”, 2006, s.17-23.
59. Агасиев И.К. Лексические заимствования из русского и азербайджанского языков в языке немцев Южного Кавказа. // Милли педагогика мяктяби», Bakı, 2006, №1, 12 s.
60. Агасиев И.К. Некоторые вопросы культурно – бытовой жизни немцев Южного Кавказа и Азербайджана в XIX-начале XX вв. // «Азербайджан и азербайджанцы», 2010, Vol.102, № 1-3, s.100-108 .
61. Агасиев И.К. Культурный обмен между азербайджанским и немецким населением Азербайджана в XIX - начале XX в. Пятые Всероссийские (с международным участием) историко-этнографические чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича. Сб. статей. – Махачкала: Издательство ДГУ, 2018, s.22-27.
62. Агасиев И.К. Немецкие школы в годы Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920 гг.). Всероссийские историко-этнографические чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича. Сб. статей. – Махачкала: Издательство ДГУ, 2020, s.22-26.
63. Агасиев И.К. Особенности осуществления «ликвидационных законов» в немецких колониях Волыни и Азербайджана (сравнительный анализ). Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. // Материалы международной научной конференции. Саратов, 14-19 сентября 2004 г. совместно с Международным союзом немецкой культуры. Москва, 2005,с.246-260.
64. Агасиев И.К. Социльно-экономические последствия осуществления «ликвидационных законов» в немецких хозяйствах в годы Первой мировой войны (на примере Волыни и Азербайджана) // «Науковий вісник ВНУ», Серія «Історичні науки»,2009, №22, с. 264-273.
65. Агасиев И.К. Прогерманская политика Грузии в 1918 году: социально-экономические и политические последствия.Вестник Северо – Осетинского государственного университета. Сборник научных статей Общественные науки, №2, Владикавказ, 2010, с.37-42.
66. Агасиев И.К. Кавказские немцы в годы Первой мировой войны: социально - экономическое и общественно - политическое положение(1914-1917 гг.). // Кавказ и Мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2011, № 10, с.123-131.
67. Агасиев И.К. «Немецкий фактор» в Грузии и положение Азербайджанского населения Борчалинского уезда (1918-год). // “Audit”, №2, Biznes Universit.” nəşr., Bakı, 2009, s.61-69.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

68. Агасиев И.К.Кавказские немцы в годы Первой мировой войны: социально-экономическое и общественно- политическое положение(1914-1917 гг.). Вестник Майкопского государственного технологического университета. Научный журнал МГТУ, Выпуск №2 , Майкоп, 2010, с.29- 38.
69. Агасиев И.К. Роль семьи в сохранении этнической идентичности в диаспоральных условиях (на примере истории немцев России и Южного Кавказа)// Ailə problemləri:sosial-demoqrafik aspektlər. Elmi-praktiki konfran. materialları.Bakı,"Müəllif kollektivi", 2004, s.50-54.
70. Агасиев И.К. Проблемы хозяйственной и социально – экономической адаптации немецких колонистов в Южном Кавказе в первой половине XIX века. // Актуальні проблеми вітчизняноі та всесвітноі історіі.Наукові записки Рівненського державнього гуманітарного университету: Збірник наукових праць. Рівненського державного гуманітарного унiшверситету, Рівне: 2010, Випуск 19, с.183-186.
71. Агасиев И.К. Геополитический фактор и переселенческая политика царской России на Кавказе в первой половине XIX века (на примере истории немецкой колонизации)
72. Кавказ и глобализация . Выпуск № 3 / том 6 / 2012, с.175-184.
73. Агасиев И.К.Депортация немцев из европейской части СССР и Кавказа в годы Второй Мировой войны // "Azərbaycanın II Dünya müharibəsində və Qafqazda holokostun önlənməsində rolu" mövzusunda Beynəlxalq simpozium.(17-19 oktyabr 2012-ci il, Bakı).Təqdim edilmiş məruzə və tezislər.Bakı,"Elm", 2013, s.144-149.
74. Алиев К. Немцы на Южном Кавказе или моя жизнь в Анненфельде Б.: 2000, 112 с.
75. Алиев К. Швабы в Азербайджане. Б.: 2003, 130 с.
76. Ахундова Т. Немцы-колонисты Азербайджана (XIX – нач. XX вв.) Б.: Шуша, 1999, 122
77. Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье. / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско – германской науч. конференции. М., İVДК, 1995. с.101-119.
78. Басихин П. Немецкие колонии на Кавказе. Этнографический очерк // Кавказский Вестник, 1900, №1, с.14-25.
79. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб.: 1893, 318 с.
80. Вейденбаум Е. К истории Шотландской колонии около Пятигорска // Известия Кавказского Отдела Имперского Русского Географического Общества (ИКОИРГО). Том VI, 1881, № 1,с.170-174.; Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тифлис:1888, 434 с.
81. Веретьев Р.Ю. А.Ивановна:её личность, интимная жизнь и правление.Берлин:1912, 342
82. Вердиева Х.Ю. Переселенеческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в первой трети XIX века. Б.: Алтай, 1999, 299 с.
83. Вердиева Х.Ю.Немцы в Северном Азербайджане.Баку:«Элм», 2009, 208 с.
84. Гугушвили П.В.Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX -XX вв. (В 3-х томах), т.1. Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР,1957, 343 с.
85. Гугушвили П.В.Сельское хозяйство и аграрные отношения. т.1,Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1948, 728 с.
86. Гугушвили П. В. Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв.Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1960, 107 с.
87. Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку, 2005, 267 с.
88. Гумбатова Т.Ф. Немцы и Баку. Баку: «Чашыоглу», 2008, 464 с.
89. Дзюбенко П.В. Немецкие колонисты в Закавказе // Газ.«Кавказ», 1882, №313.
90. Дзюбенко П.В. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае.// Газ. «Кавказ», 1882, №212-213.
91. Джавадов Г. Роль и место немецев-колонистов в развитии сельского хозяйства Азербайджана / Немцы России в контексте отечественной истории: Общие проблемы и

DOI:10.30546/gdu.3.2024

региональные особенности. Материалы международной научной конференции. М.: Готика, 1999, с.95-102.
92. Джафарли М. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев.Б.: Изд. «A4-ofset»,1998, 314 с.
93. Заалов М. Менониты и их колонии на Кавказе / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 23, Тифлис:1897, с.91-127.
94. Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941). Баку:Араз, 2002. 222 с
95. Зейналова С.М. Немцы на Кавказе. Баку: Мутарджим, 2008, 424 с.
96. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы Азербайджана. Б.: «Азербайджан», 1995, 200 с.
97. Кабузан В.М Немецкое население в России в XVIII – начале XX века // Воп-росы истории, 1989, №12, с.18-29.
98. Керимов Э.О. О некоторых историко - этнографических особенностях немецких колонистов Азербайджана / Материалы первой научной конференции «Кавказские немцы – немцы на Кавказе до Первой мировой войны» Б.:Элм, 2001, с. 285-290.
99. Клаус А. Община, собственник и её юридическая организация // Вестник Европы.1870, Т.1, с.72-118.
100. Клаус А. Община, собственник и её юридическая организация // Вестник Европы.1870, Т.2, с.573-628.
101. Линдеман К.Э.Прекрашение землевладения и землепользования у поселян - собственников. Москва: без изд.,1917, 105 с.
102. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР.Т.2,М.: Госполитиздат, 1952, 728
103. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой деревни в южной России. (1762-1917 гг.) Автореф. докт. дисс. Л., 1986, 26 с.
104. Манджгаладзе Г.Х. Немецкие колонисты в Закавказье. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Тбилиси, 1970, 35 с.
105. Никитинский И.И., Софинов П.Г. Немецкий шпионаж в России во время войны в 1914-1918 гг. М.: «ОГИЗ», 1942, 46 с.
106. Никитинский И.И., Софинов П.Г. Немецкий шпионаж в царской России. Саратов: Сароблиздат, 1942, 69 с.
107. Никифоров Н.К. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае / Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.1, ч.1, с.1-159.
108. Пипия Г.В. Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов. Издательство «Сабчато Сакартвело». Тбилиси, 1971, 240 с.
109. Пипия Г.В Германский империализм в Закавказье в 1910-1918. М. «Наука», 1978, 239 с
110. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М., 1909, 340 с.
111. Плохотнюк Т.Н. Российские немцы на Северном Кавказе. М.:2001, 237 с.
112. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. М. «Партиздат»,1933,544 с.
113. Резолюция Российско - Германской научной конференции « Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге». // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско - Германской научной конференции. М.: 1995, 356 с.
114. Ренников А.(Селетренников А.М.) Золото Рейна. Петроград, 1915, 390 с.
115. Смирнов С. Немецкие сектанты за Кавказом // Русс. Вестник, т.57, М.1865, с.230-257.
116. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азерб. в XIX. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1958, 361
117. Умаев А. Возникновение и деятельность винодельческих фирм в дореволюционном Азербайджане . // Вестник архивов АзССР, 1965, №3, с.142-147.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

118. Чернова-Дёке Т.Н. Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взглядь сквозь столетие (1818-1917). (К 190-летию основания немецких колоний).М.: «МСНК-пресс», 2008, 208 с., илл.
119. XIX əsrin I yarısında Qafqaz almanlarının dini baxışlarının onların sosial – iqtisadi həyatına təsiri// "Audit", "Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2007, № 3-4, s.61-68.
120. XIX əsrin birinci yarısında Qafqazın alman kolonistlərinin dini həyatının bəzi məsələləri. // Tarix və onun problemləri", 2008, № 1-2, s.83-90.
121. Деятельность европейских христианских миссионеров на Кавказе в первой половине XIX века. // Материалы международной конференции «Россия и Кавказ: История и современность» . (Махачкала,22-23 октября 2009 г). Изд-во РНЦ, 2010, с.668-678.
122. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Qafqaz almanlarının dini həyatı. // Pedaqoji Universitet Xəbərləri HES, Bakı, 2011, № 1, s.74-80.
123. Religious factor in the foreign policy of great states in the caucasus. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. EUROPA EA. 4/2017. Studia EUROPA EA.4/2017.December, s.69-83.
124. Экспансия зарубежных религиозных организаций на Кавказе в первой половине XIX века и ее последствия. Məqalə 250-лет единения Ингушетии с Россией : время, события, люди.// Сборник научных статей по материалам Международной научно- практической конференции. Магас, 3-6 июня 2020 года.-Назрань: ООО «Кеп», 2020, с.231-235.
125. Переселение немецкого населения в Россию в годы правления Петра Первого // «ПЕТРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»: Материалы межрегиональной научно-практической конференции с международным участием, посвященной 350-летию со дня рождения Петра Великого и 300-летию Персидского похода. 8–9 июня 2022 г. – Махачкала: Изд-во «Мастер» (ИП Дидковская Н.В.), 2022, с.10-14.
126. Агасиев Икрам Керим оглу. Преступления армян-дашнаков против немецкого населения Азербайджана в 1905-1918 гг. // Akademik Tarih ve Strateji Düşünce" dergisi. Cilt: 10/sayı 2.Ankara, 2023, s.410-424.
127. Агасиев Икрам Керим оглу. Общественно-политическая жизнь немецкого населения Азербайджана в1920-1930-х годах // Союз Советских Социалистических Республик как историко-культурный феномен: национально-государственное строитель¬ство. Доклады 4-й Международной научно-практической конференции, посвя¬щенной 100-летию образования СССР (Россия, Москва, 20 декабря 2022 г.). – Москва: 2023. – с.88-96.
128. Вынужденное переселение немецкого населения из европейской части СССР и Кавказа накануне и в годы Второй мировой войны. // Вторая мировая война 1939-1945 гг. в исторических судьбах народов России и Кавказа // Международная научно-практическая конференция, посвященная 75-летию окончания Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Назрань: ООО «Кеп», 2020, 288 с.
129. Azərbaycanda yaşayan alman əhalisinin Qafqaz İslam Ordusuna yardımı // 9.Uluslararası Atatürk Konresi.12-15 kasım/nowemb. 2019.Amasya.Bildiriler.Cilt 1.Ankara,2021, s.1203-1244.
130. Жизнь немецких колонистов в Азербайджанской Демократической Республике (1918-1920).// Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş "Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycanda turizmin inkişaf istiqamətləri" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları (məruzə və çıxışlar).05-06 may 2015- ci il.Bakı, "Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2016, s.134-138.
131. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti (Alman əhalisinin tarixi nümunəsində) // Elmi əsərlər. AMEA-nın Tarix İnstitutu. 38-ci cild, xüsusi buraxılış. 2011, s.278-281.
132. Некоторые вопросы общественно-политической жизни немецких колонистов в период Азербайджанской Демократической Республики.// «Азербайджан и азербайджанцы», Bakı, 2008, Vol. 98 № 5-8, s.113-118.

DOI:10.30546/gdu.3.2024

ИСТОРИЯ НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЙ ЮЖНОГО КАВКАЗА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Агасиев Икрам Керим оглу

Резюме

В статье анализируются работы, написанные по истории немецких колоний, существовавших на Южном Кавказе в течение 123 лет. Первые колонии на Южном Кавказе были созданы в 1817-1818 гг., причем в это время были созданы две колонии в Азербайджане и шесть колоний в Грузии. В 30-е годы XX века число колоний уже достигло 27, из которых 8 располагались в Азербайджане и 19 в Грузии. Автор проанализировал работы мировых историков о немецких колониях Южного Кавказа, которые написаны за последние 150 лет и показал приоритетные направления истории немецких колоний и подчеркнул важность исследования этих проблем.

HISTORY OF THE GERMAN COLONIES OF THE SOUTH CAUCASUS IN AZERBAIJANIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Aghasiyev Ikram Kerim oglu

Summary

The article analyzes works written on the history of German colonies that existed in the South Caucasus for 123 years. The first colonies in the South Caucasus were created in 1817-1818. Then two colonies were created in Azerbaijan and six colonies in Georgia. In the 30s of the XX century, the number of colonies already reached 27. Of these colonies, 8 were located in Azerbaijan and 19 in Georgia. The author analyzed the works of world historians about the German colonies of the South Caucasus, which were written in the last 150 years, and showed the priority problems of the history of the German colonies and expressed his opinion about the importance of studying these problems.

Rəyçi: t.e.d., dos. İ.Niftəliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun 31 yanvar 2024-cü il tarixli Elmi Şurası iclasının qərarı.

Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2024-cü il